

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

VÜSALƏ YUSİF QIZI MƏMMƏDOVA

ŞAQLI HƏRƏKƏT BİLDİRƏN FELLƏRİN
SEMANTİK TƏHLİLİ
(İNGİLIS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERIALLARI
ƏSASINDA)

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı -2013

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Ağamusa Ağası oğlu Axundov
AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

İlham Mikayıl oğlu Tahirov
filologiya elmləri doktoru

Gülnarə Fəxrəddin qızı Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi
dilçilik kafedrası

Müdafiə 26 11 2013-cü ildə saat _____ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2013-cü il tarixində
göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Fel semantik cəhətdən ən tutumlu və mürəkkəb söz kateqoriyasıdır. Feli semantikanın özünəməxsusluğu onun semantik strukturunun mürəkkəbliyində, çoxkomponentliliyində və yüksək iyerarxiyalaşma dərəcəsində təzahür edir. Fellərin öyrənilməsinə olan maraq, hər şeydən əvvəl, belə bir faktla izah oluna bilər ki, bizi əhatə edən aləmdə və təbiətdə elə bir proses yoxdur ki, hərəkətdən geniş yayılmış olsun. Ən geniş mənada hərəkət maddi obyektlərin hər hansı bir qarşılıqlı münasibətindən ibarətdir. Maddi varlıqların hərəkətinin ən müxtəlif təzahür formalarından biri məkan daxilindəki yerdəyişmədir. Gerçəki bütün əşyalarının məkan daxilində yerini dəyişmə qabiliyyəti vardır. Onların bəziləri, məsələn, canlı varlıqlar bu yerdəyişməni müstəqil və aktiv şəkildə icra edir, cansız predmetlər isə aktiv yerdəyişmə iqtidarında deyildirlər. Cansız varlıqların yerdəyişməsi canlıların təsiri və ya təşəbbüsü ilə, yaxud müxtəlif təbii fiziki qüvvələrin (məsələn, küləyin, suyun və s.) təsiri ilə baş verir. Yerdəyişmənin müxtəlif formalarının linqvistik baxımdan ifadəsi ən çox hərəkət fellərində təzahür edir

Tədqiqatçılar leksik materialın toplanmasında müxtəlif prinsipləri rəhbər tutaraq hərəkətin və onun göstəricilərinin təsvirində müxtəlif yanaşmalardan istifadə edir. Bundan başqa, hərəkət fellərinin leksik-semantik qruplar üzrə fərqləndirilərək tədqiqinə həsr olunmuş işlərə az rast gəlinir. Fellərin leksik-semantik qruplar üzrə funksionallığı problemi leksikoloqların diqqətini cəlb etməkdədir. Bu problem dilin lüğət fondunun sistemliliyinin bir təzahürü olaraq diqqəti cəlb edir. Hərəkət fellərinin bir leksik-semantik qrupu kimi şaquli hərəkət bildirən fellər dildəki qədim qatı özündə ehtiva edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində şaquli hərəkəti bildirən fellərin semantik strukturunun və nitq prosesində onlarda baş verən dəyişmələrin kompleks təhlilinə dair araşdırmalar yoxdur. Belə bir vəziyyətin mövcudluğu bizim tədqiqatımızın aktual olduğunu ortaya qoyur.

Tədqiqatın obyektini ingilis və Azərbaycan dillərində şaquli hərəkət bildirən fellərin semantik strukturunun araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın predmeti isə qarşılaşdırılan dillərdə şaquli hərəkət bildirən fellər qrupudur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində şaquli hərəkət

bildirən fellərin semantik təhlilini vermək, bu fellərin nitqdə fəaliyyətinin və birləşmə əmələ gətirmək xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Qarşıya qoyulmuş bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsinə səy göstərilmişdir.

- Azərbaycan və ingilis dillərində şaquli hərəkət bildirən fellərin semantik strukturunu leksikoqrafik mənbələr və bədii material əsasında izləmək və təhlil etmək;

- Qarşılaşdırılan dillərdə şaquli hərəkət bildirən fellərin semantikasını sintaqmatik əlaqələr səviyyəsində araşdırmaq, onların müxtəlif isimlərlə birləşmə əmələ gətirmək xüsusiyyətini üzə çıxarmaq;

- Qarşılaşdırılan dillərdə şaquli hərəkət bildirən fellərin semantik strukturundakı fərqli və oxşar cəhətləri üzə çıxarmaq;

- Qarşılaşdırılan dillərdə şaquli hərəkət bildirən fellərin semantikasi ilə onun leksik-sintaktik əhatəsinin qarşılıqlı münasibətini araşdırmaq;

- Qarşılaşdırılan dillərdə şaquli hərəkət bildirən fellərin əsas və törəmə mənalarının qarşılıqlı münasibətini araşdırmaq;

- Qarşılaşdırılan dillərdə şaquli hərəkət bildirən fellərlə sinonimlik və antonimlik münasibətində olan fellərin əhatə dairəsini müəyyənləşdirmək;

- Qarşılaşdırılan dillərdə şaquli hərəkət bildirən fellərin məcazlaşma əsasında frazayaratma imkanlarını üzə çıxarmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Hərəkət fellərinin bir leksik-semantik qrupu kimi şaquli hərəkət bildirən fellərin semantik strukturu Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında ilk dəfə olaraq təhlil cəlb olunur. Tədqiqatda leksikoloqların diqqətini hər zaman cəlb etmiş fellərin leksik-semantik qruplar üzrə funksionallığı probleminə dilin lüğət fondunun sistemliliyinin bir təzahür forması olaraq müraciət edilir. Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində şaquli hərəkəti bildirən fellərin semantik strukturunun və nitq prosesində onlarda baş verən dəyişmələr, bu fellərin əsas və törəmə mənalarının qarşılıqlı münasibətləri, onların məcazlaşma əsasında frazayaratma imkanları kompleks şəkildə araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat, bütövlükdə, leksik semantikanın əsas müddələrin inkişafında və feli leksemlərdə məcazi mənaların inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsində, xüsusilə söz kateqoriyası kimi felin semantik strukturunun spesifikliyi və funksionallıq prosesində onda baş verən dəyişmələr barədə elmi təsəvvürlərin genişləndirilməsində nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın mate-

rialları və onun əsasında əldə edilmiş nəticələr felin mənaca digər qruplarına daxil olan leksik vahidlərin semantik strukturunun təhlilində və onların işləndiyi məcazi mənaların təhlilində faydalı ola bilər. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, tədqiqatın dil materialı və əldə olunmuş nəticələrindən ali məktəblərdə ingilis və Azərbaycan dillərinin leksikologiyası üzrə kurslarda, bu dillərin tədrisi praktikasında istifadə edilə bilər. Qarşılaşdırılan dillərdə tədqiqata cəlb edilmiş şaquli hərəkət bildirən fellərin mənə strukturundakı dəyişmələr barədə materiallar həmin dillərin leksikoqrafik mənbələrinin təkmilləşdirilməsində və ya yenidən hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Müdəfiyə çıxarılan müddəalar:

1. Hərəkət və məkan daxilində yerdəyişmə bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərində də xüsusi funksional-semantik sfera təşkil edir. Hərəkət bildirən fellər içərisində şaquli hərəkət bildirənlər mühüm yer tutmaqla, müəyyən “səviyyə”dən aşağıya və ya yuxarıya yönəlmiş, yaxud da müəyyən “səviyyə”dən aşağıda və ya yuxarıda baş verən hərəkətləri ifadə edir.

2. Azərbaycan və ingilis dillərində şaquli hərəkət fellərinin semantik strukturu həqiqi və məcazi mənalardan təşkil olunur.

3. Qarşılaşdırılan dillərdə şaquli hərəkət bildirən fellərin digər nitq hissələri ilə, xüsusilə isimlərlə sintaktik əlaqələr vasitəsilə müxtəlif sintaktik konstruksiyaları yaranır. Azərbaycan dilində şaquli hərəkət felləri ismin məkani (yönlük, yerlik, çıxışlıq) və qrammatik (təsirlik) hallarında işlənən sözlərlə əlaqəyə girir. Bu zaman sintaktik konstruksiyalarda ismin hallarının morfoloji əlamətləri işlənir. İngilis dilində şaquli hərəkət fellərinin əmələ gətirdikləri sintaktik konstruksiyalarda sözönülər və semantik modifikatorlar fəal işlənir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada Azərbaycan və ingilis dillərində şaquli hərəkət bildirən fellərin semantik təhlili təsviri və müqayisə-qarşılaşdırma metodları əsasında yerinə yetirilir. Tədqiqatda qarşılaşdırılan dillərdə şaquli hərəkət bildirən fellərin semantik strukturu həmin dillərin leksikoqrafik mənbələrində təsbit olunmuş mənə və mənə çaraları əsasında və bədii ədəbiyyatdan toplanmış nümunələr əsasında kontekstual təhlilə cəlb olunur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri barədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi

elmi nəşrlərdə məqalələr nəşr edilmişdir. Tədqiqatın materialları və əldə edilən nəticələr 8 məqalədə əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və əlavədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“*Giriş*”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, metod və mənbələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “*Şaquli hərəkət bildirən fellərin ümumi səciyyəsi*” adlanan I fəslə üç yarım bölmədən ibarətdir. *I yarım bölmədə* göstərilir ki, dilçilikdə son zamanlar dil hadisələrinin funksional baxımdan öyrənilməsi meyilləri sürətlə inkişaf edir. Dil vahidlərinə funksional yanaşmada əsas olan cəhət ondan ibarətdir ki, burada insanın daxili dünyası ilə dil vahidlərinin əlaqəsi mühüm yer tutur. Funksional yanaşma dil vahidlərinin semantikasını, dilin lüğət tərkibini ən ümumi anlayışlar əsasında sistemləşdirməyə şərait yaradır. Bu anlayış kateqoriyaları dünyanın bütün dillərində təmsil olunan ümumi, universal kateqoriyalardır. Fəlsəfi anlamda hərəkət dəyişmə, materiyanın mövcudluq üsulu, onun ayrılmaz xassəsi, materiyyaya xas olan atribut olaraq adlandırılır. Hərəkət maddi obyektlərin hər hansı növ qarşılıqlı əlaqəsi və onların vəziyyətlərinin dəyişməsidir. Hərəkət maddi obyektlərin bir vəziyyətdən, bir inkişaf mərhələsindən digər vəziyyətə, digər inkişaf mərhələsinə keçməsidir. Hərəkət maddi cisimlərin məkan daxilində vəziyyətlərini dəyişməsidir. Bu isə göstərir ki, hərəkət eyni zamanda məkan anlayışı ilə sıx əlaqəlidir. Bu deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, hərəkət anlayışının mahiyyəti məkan anlayışının mahiyyəti vasitəsilə açıla bilər. Məlumdur ki, insan təbii fiziki və ya süni sərhədlərlə məhdudlaşan məkan daxilində yaşayır, hərəkət edir, yerini dəyişir. Əşyanın hərəkət nəticəsində yerini dəyişməsini məkan kateqoriyalarının köməyi ilə təsvir etmək mümkündür. Həmin kateqoriyalara şaqulilik, üfüqlilik, yaxınlıq, uzaqlıq və s. daxildir.

Hərəkət anlayışını səciyyələndirərkən, ilk öncə, obyektlərin yerdəyişməsinin məkanı səciyyəsi, yəni üçölçülüyü nəzərə alınmalıdır. Üçölçülük obyektlərin məkanda səmtləndirilməsinin əsasıdır. Linqvistik planda hərəkət ümumilik, fasiləsizlik, məkan daxilində uzunluq, hərəkət

və ya yerdəyişmə istiqaməti, səmti, üsulu, intensivliyi, yolu və mühiti kimi səciyyələrə malik olan istənilən obyektə xas olan anlayışdır.

Hərəkət və ya yerdəyişmə prosesi qrammatik baxımdan fellə ifadə olunan fəaliyyətdən ibarətdir. Bu proseslə bağlı olan fellər qrammatikalarda “hərəkət felləri” adlandırılır. “Hərəkət felləri” dedikdə adətən məkan daxilində yerdəyişmə kimi ümumi semantik xüsusiyyətlərə malik olan leksik-semantik söz qrupundan ibarət fellər nəzərdə tutulur. Onlar məcmu halda ümumi hərəkət semantikasının konkretləşdirilməsindəki bütün ayrı-ayrı mənaları özündə ehtiva edir.

Hərəkət anlayışı Azərbaycan dilində ümumi neytral semantik çalara malik “hərəkət etmək” feli ilə ifadə olunur. Bu fel ilə az və ya çox dərəcədə məkan daxilində hərəkət və yerdəyişmənin mümkün olan bütün variantlarını vermək olur. İngilis dilində isə “hərəkət” mənası çoxfunksiyalı *to move* feli ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilindəki ekvivalentindən fərqli olaraq ing. *to move* feli məkan daxilində obyektin yerdəyişməsini və ümumi hərəkət anlayışından əlavə, həm də ümumilikdə dəyişmə və inkişaf kimi semantik çalarları da ifadə etməyə qabildir. Məsələn: *Events in Europe are moving very quickly now.* – Avropada hadisələr indi sürətlə inkişaf etməkdədir. *If you want to move ahead in your career, you'll have to work harder.* – Əgər karyeranda irəliləmək istəyirsənsə, daha çox işləməli olacaqsan. *We seem to be moving towards a piece agreement.* – Görünür, biz sülh müqaviləsinin bağlanmasına yaxınıq.

Məkan daxilində hərəkətin və ya yerdəyişmənin əsas xarakteristikalarından biri istiqamətdir. İngilis dilində fellərin əksəriyyəti öz semantikalarında hərəkətin istiqamətini göstərmək imkanı yoxdur. Bu dildə hərəkət fellərinin əksəriyyətində istiqamət seması postpozitiv mövqedə işlənən zərf ünsürü vasitəsilə təzahür edir. Məsələn, *to go, to drive, to fly* felləri sərbəst şəkildə işləndikdə, onların ifadə etdikləri hərəkətin istiqaməti müəyyən olmur, amma həmin fellərdən sonra postpozitiv mövqedə işlənən zərf ünsürü istifadə olunduqda hərəkətin istiqaməti konkretləşir: *to go back, to drive by, to fly away.*

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində bir sıra fellər vardır ki, öz semantikalarında hərəkətin istiqamətini ifadə edir. Məsələn: *to advance, to ascend, to cross, to depart, to descend, to enter, to leave, to return* və s. Bu fellərin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların məna strukturunda irəli, geri, yuxarı, aşağı, daxilə və s. istiqamət bildirən semalar mövcuddur. Belə fellər postpozitiv mövqedə işlənən zərf ünsürü ilə birləşmə əmələ gətirmir və əgər gətirirsə, belə birləşmələr

çox məhdud olur. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin fellərin Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri də hərəkətin istiqamətini ifadə edir. Hərəkətin istiqamətinə görə eyniistiqamətli və müxtəlifistiqamətli hərəkət bildirən felləri fərqləndirmək olar. Amma qeyd edilməlidir ki, eyniistiqamətlik və müxtəlifistiqamətlik çox zaman postpozitiv mövqedə işlənən zərf ünsürü və qoşmalarla ifadə edilir.

Məkan daxilində hərəkət və ya yerdəyişmə anlayışının əsas semantik kateqoriyaları arasında hərəkətin intensivliyi, sürəti, tərz, hərəkətin baş verdiyi mühit, hərəkətin üsulu və ya xarakteri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu semantik kateqoriyalar bütövlükdə, toplu halında çıxış edərək ümumi hərəkət anlayışını əmələ gətirir. Lakin bizim tədqiqat işimizin obyektinə şaquli istiqamət bildirən fellər olduğuna görə, tədqiqatımızı yalnız şaquli hərəkət və ya yerdəyişmə bildirən fellərlə məhdudlaşdıracağıq. Müqayisə edilən hər iki dildə şaquli istiqamətdə baş verən hərəkətlər və ya yerdəyişmələr həm müstəqil şəkildə, yəni yalnız fel kökünün özü ilə, həm də postpozitiv mövqedə işlənən zərf və ya qoşmalarla ifadə olunur. Bu hərəkət və yerdəyişmələrin semantik təhlili zamanı subyekt və obyekt mövqeyində işlənən isimlərin kateqoriyalar üzrə bölgüsü, obyektlərin yerdəyişməsinin fiziki növləri, bu yerdəyişmənin çıxış və son təyinatları nəzərə alınır.

II yarım bölmədə germanınşunaslıqda fellərin semantik təsnifatı məsələlərindən bəhs edilir, bununla əlaqədar V.M. Solntsev, İ.M. Getman, D.N. Şmelev, N.N. Veçer, B.M. Strang, E.M. Qordon, İ.P. Kırılova, O. Musayev, M. Svan, S. Qrinbaum, G. Nelson, İ.P. İvanova, V.V. Burlakova, Q.Q. Poçepstov, V.N. Jiqadlo, İ.P. İvanova, L.L. İofik, R.A. Klouz və başqalarının fikirləri nəzərdən keçirilir.

Dilin lüğət tərkibində xüsusi mövqeyi və funksiyası ilə seçilən fellərin leksik-semantik cəhətdən təsnif edilməsi, onların sistemləşdirilməsi, ümumi səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Fellərin semantik təsnifatında əsas məqsəd feli leksikonun strukturunun açılmasına yardım etməkdir. Formal nöqtəyi-nəzərdən, fellərin semantik təsnifatında ən əsas məqsəd onların formalaşmasında iştirak edən mənə komponentlərinin identifikləşdirilməsidir.

D.N. Şmelev göstərir ki, fellərin leksik-semantik qruplarının təhlili vacibdir. Bu söz qruplarında ümumi semantik ünsürlər tapmaq müm-

kündür¹. N.N.Veçer fellərin leksik-semantik qruplarını tədqiq edərək bu məsələnin aktual olduğunu vurğulayır².

Fellərin leksik-semantik qruplarının tədqiqi vacibdir. Belə ki, bunsuz felin sistemli təsviri mümkün deyildir. Məhz buna görə də fellər tematik və leksik-semantik qruplara bölünür. Fellərin semantik təsnifatı digər nitq hissələrinin təsnifatından xeyli fərqlənir. İngilis dilində fellərin semantik təsnifatı ilə əlaqədar ingilis dilçiliyində xeyli tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda ingilis dili felləri müxtəlif baxış bucağından tədqiq və təsvir edilmişdir. B.M.Strang felləri aşağıdakı semantik prinsipə uyğun olaraq fərqləndirir:

1.Nitq felləri. 2.Zehni fəaliyyət bildirən fellər; 3.Qavrayış bildirən fellər. 4.Emosional vəziyyət bildirən fellər; 5.Mərhələ, dövr, konkretlik bildirən fellər³.

B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya ingilis dili fellərinin leksik mənalərini əsas götürüb onları davamsız (terminative) və davamlı (non-terminative) başlıqları altında iki qrupda cəmləşdirirlər⁴.

N.A.Kobrinanın rəhbərliyi ilə müəlliflər kollektivinin ingilis dilinin qrammatikasına həsr etdikləri əsərdə fellər hüdudlu fellər (*to come, to fall, to stop, to begin, to close, to shut, to die, to bring, to find* və s) və hüdudsuz fellər (*to carry, to run, to walk, to sleep, to stand, to sit, to live, to know, to suppose, to talk, to speak* və s)⁵.

Müasir ingilis dilinin qrammatikasına həsr etdikləri əsərdə E.M.Qordon və İ.P.Krılova ingilis dilindəki felləri bir neçə cəhətə görə təsnif edirlər. 1. Mənasına görə: *hüdudlu* (terminative) və *davamlı* (durative) fellər. 2. Davamedici zaman formasına münasibətə görə: *dinamik* və *statik* fellər. 3. Tələb etdiyi tamamlığın növünə görə: *intransitive* və *transitive*⁶.

İngilis dilindəki fellərə eyni nöqtəyi-nəzərdən yanaşmanı Azərbaycan tədqiqatçısı O.Musayevdə müşahidə edirik. Amma qeyd etmək lazımdır ki, O.Musayev felləri bir qədər fərqli terminlərlə adlandırır.

¹ Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. М.: Наука 1973, с. 13.

² Вечер Н.Н. К исследованию лексико-семантической группы глагола// Семантика языковых единиц, Л., 1975, с. 20.

³ Strang В.М. Modern English Structure. London, Edward Arnold Ltd, 1962, p. 54.

⁴ Khaimovich В., Rogovskaya G. A Course in English Grammar. – М.: HS, 1967, p. 27.

⁵ Кобрина Н.А., Корнеева Е.А., Оссовская М.И., Гужеева К.А., Грамматика английского языка, С.Петербург, 1999; Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Quzeyeva K.A. An English Grammar, Syntax, M., Higher school, 1986, p. 19.

⁶ Gordon E.M., Krylova I.P. A Grammar of Present-Day English (Parts of speech), M.: Vsshaya shkola, 1980, p. 8-9.

O.Musayev felləri nominativ mənə baxımından nəzərdən keçirərək onları *terminativ* və *non-terminativ* adı altında təsnif edir: “Felləri onların malik olduqları nominativ mənə baxımından nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, onlara xas olan leksik mənaların özlərində təbii, ilkin olaraq tərz mənəsi mövcuddur; bəzi fellər hüdudlu, digər fellər isə hüdudsuz hərəkətlər bildirir.”¹

M.Svan ingilis dili fellərini semantik cəhətdən üç qrupda qruplaşdırır: 1. Semantik cəhətdən tam mənəli və bitkin fellər; 2. Mənəca bitkin olsalar da, mənəni dolğunlaşdırmaq üçün tamamlıq qəbul edən fellər; 3. Mənəca bitkin olmayan fellər².

R.A.Klouz ingilis dilində olan felləri leksik-semantik cəhətdən beş tipə bölür: 1. O-tipi – *ache, arise, appear, come, disappear, fall, go, rise* və s. Bu tipə yalnız təsirsiz fellər daxildir. 2. A-tipi – *be, seem, feel, look, prove, remain, resemble, sound, stay, turn* və s. 3. B-tipi – təsirli fellər olub, obyekt tələb edir: *afford, agree, aim, arrange, ask, attempt, advise, allow, appoint, assist, admit, anticipate, appreciate, avoid, bear, beg, begin, bribe, care, cease, chance, choose, claim, delay, deny, decide* və s. Müəllif bu tipə 100-dən yuxarı feli daxil edir. 4. C-tipi – *advance, afford, do, allow, assign, bring, call, cost, promise, save, send, serve* və s. Bu tipdə olan fellər *to* və *for* hissəcikləri ilə və onlarsız işləmə bilməsi ilə əlaqədar olaraq üç yarımqrupa bölünür. 5. D-tipi – *appoint, baptize, christen, crown, label, name, nominate, call, declare, leave, proclaim, pronounce, vote* və s.³

Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis, Azərbaycan, alman və rus dillərinin materialları əsasında fellərin semantik cəhətdən təsnifatı məsələsinə H.K.Quliyev də toxunmuşdur⁴.

Z.N.Verdiyeva və İ.A.Kərimzadənin həmmüəllifliyi ilə ingilis dilinin fel, sifət, zərf və isimlərin dörd cilddən ibarət sistemli lüğəti hazırlanmışdır. Lüğətin birinci cildi ingilis dilinin fellərini əhatə edir. Burada 2309 felin leksikoqrafik təhlili verilmişdir. Lüğətdə fellər dörd qrupa bölünür:

1. *verbs of state*; 2. *verbs of process*; 3. *verbs of action or activity*; 4. *causative verbs*¹.

¹ Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1979, s. 91.

² Swan M. Practical English Usage, 2nd ed., Oxford: OUP, 1980, p. 136.

³ Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. M.: Prosvesheniye, 1979, p. 193-204.

⁴ Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə felin semantik təsnifatı, Bakı, 2001, s. 24-26.

Son dövrlərdə ingilis və Amerika dilçiliyində fellərin semantik təsnifatı ənənəvi dilçilik yanaşması hədudlarından çıxaraq, struktur dilçilik, daha çox informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının dilə tətbiqi məsələlərinin həlli nöqtəyi-nəzərindən yanaşma xarakteri daşır. Belə yanaşmada fellərin semantik təsnifatında əsas praktik məqsəd olaraq qarşıya leksikonun strukturunun açılmasına yardım etmək və onun semantikasının daha həmcins təsvirini vermək vəzifəsi qoyulur. Formal nöqtəyi-nəzərdən, fellərin semantik təsnifatında ən əsas məqsəd onların formalaşmasında iştirak edən məna komponentlərinin identifikləşdirilməsidir. Bu zaman bir-birinə daha yaxın fellərin məna komponentlərinin müxtəlifliyinin ortaya çıxarılması, sintaksis və semantika arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi ön plana çəkilir. Məsələn, B.Levin ingilis dilində 3000-dən artıq feli tədqiq etmiş, onların semantik və sintaktik təbiəti arasında qarşılıqlı əlaqələri göstərmişdir. Levin tədqiqatda belə bir işçi hipoteza irəli sürür ki, felin mənası onun sintaktik davranışına (*syntactic behavior*) təsir edərək ingilis dili feli leksikonunun öyrənilməsi üçün mühüm bir vasitəyə çevrilir. Fellərin semantikasının bəzi aspektləri ilə onların sintaktik funksiyaları arasında sıx qarşılıqlı əlaqə olduğunu vurğulayan müəllif bu əlaqələri ingilis dilinin faktik materialları əsasında şərh edir. B.Levin göstərir ki, felin semantik sinifləri bəzi silsilə fellərdən qurulur ki, bunlar da müəyyən dəyişmələrə (*alternations*) məruz qalır. O, 200-ə yaxın semantik fel sinfini müəyyənləşdirmişdir. Məsələn, “Qoymaq” hərəkəti ilə əlaqəli fel sinifləri (buraya *Put* felləri, *Funnel* felləri daxildir), Tökmək (*Pour*) felləri, Daşıma və Göndərmə felləri (*Verbs of Carrying and Sending*), Atma felləri (*Verbs of Throwing*), Saxlama felləri (*Hold and Keep verbs*), Yaranma və dəyişmə felləri (*Verbs of creation and transformation*), Qavrama felləri (*Verbs of perception*), Arzu felləri (*Verbs of desire*), Ünsiyyət felləri (*Verbs of communication*), Sosial əlaqələr ilə bağlı fellər (*Verbs of social interaction*) və s. Tədqiqatçı eyni zamanda hər bir sinfin tərkibində olan fel substitutlarını göstərmişdir².

U.Çeyf felin əsas dörd növünü fərqləndirir: vəziyyət (*state*), proseslər (*processes*), hərəkət (*actions*) və hərəkət-proseslər (*action processes*). Vəziyyət felləri tək arqumentin vəziyyətini və ya şəraitini təsvir edir

¹ Verdiyeva Z.N., Kerimzade İ.A. The Systematic Dictionary of English Verbs. Book 1. Baku, Elm, 1978.

² Levin, B. English Verb Classes and Alternations. A Preliminary Investigation. Chicago, The University of Chicago Press, 1993 // <http://www.press.uchicago.edu/pressitemeta/data.epl?mode=synopsis&bookkey=54090>.

(*The elephant is dead*) və onlar Pasiens ilə assosiasiya edilir. Proses felləri arqumentin özündəki vəziyyətin və ya şəraitin dəyişməsinə ifadə edir (*The elephant died*). Proses Pasienslə birgə baş verir. Hərəkət (felləri) feli arqumentin icra etdiyi və ya yerinə yetirdiyi nəyisə təsvir edir (*Harriet sang*), bu səbəbdən Agens hərəkət felləri ilə assosiasiya olunur. Hərəkət-proseslər həm hərəkəti, həm də prosesi bildirir. Burada iki arqument vardır, hərəkətin icraçısı - Agens və prosesə məruz qalan obyekt – Pasiens (*The tiger killed the elephant*). U.Çeyf öz tədqiqatında semantik-sintaktik testlər təklif edir ki, onların köməyi ilə felin bu dörd növünün fərqlərini ortaya çıxarır. Tədqiqatçının modelində aşağıdakı münasibətlər nəzərdən keçirilir: Agens, Pasiens, Eksperienser, Benefisiari, Komplement, Lokativ və Instrument (Alət). U.Çeyf felin əsas dörd növü arasında olan törəmə münasibətlərin ön plana çəkilməsini də təklif edir. Bu törəmə əlaqələr felin mənasını açmağa kömək edir¹.

Dissertasiyada U.A.Kuk, R.E.Lonqeykr və başqalarının tədqiqatlarında felin semantik təsnifatı məsələləri araşdırılır. Hər bir tədqiqatçı ingilis dilində fellərin leksik-semantik qruplar üzrə fərqləndirərkən bu məsələyə müxtəlif aspektdən yanaşmışdır. Tədqiqatçılar xüsusən hərəkət bildirən fellərin bir çox qrup və yarımqruplarını ortaya çıxarmışlar.

III yarımbölmədə türkologiyada fellərin semantik təsnifatı məsələləri öyrənilir, bu bərdə Ə. Dəmirçizadə, N. Veşilova, N. K. Dmitriyev, V. M. Çistyakov, N. Z. Bakeyeva, Ə. R. Tenişev, A. A. Yuldaşov, K. M. Musayev, N. Z. Hacıyeva, V.F. Veşilova, A.A.Koklyanova, Z. İ.Budaqova, S.Ə.Rzayev, H.K.Quliyev, Q.Cəfərov, B. Xəlilov və başqalarının fikirləri geniş təhlil olunur və onlara münasibət bildirilir.

Fellərin semantik təsnifi probleminin təkcə Azərbaycan dilçiliyində qoyuluşu və həllini nəzərdən keçirdikdə bəlli olur ki, Azərbaycan dilçiliyində iki elə tədqiqatçı yoxdur ki, onlar tərəfindən verilən fellərin semantik mənaya görə təsnifi üst-üstə düşsün. Bunun subyektiv və obyektiv səbəbləri vardır. Bu müxtəlifliyin səbəblərindən biri və birincisi fellərin özlərinin təbiətinin mürəkkəbliyi və məna çalarlarının saysız olmasıdır. Digər səbəblərdən biri tədqiqatçıların dil faktlarını araşdırarkən müxtəlif metod, üsul və metodikadan istifadə etmələridir.

Başqa bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır. Bütün dilçilik ədəbiyyatında fellərin semantik mənaya görə təsnifində hərəkət felləri ayrıca bir

¹ Chafe, W.L. Meaning and the structure of language, University Press, Chicago, 1970.// <http://www.ilc.cnr.it/EAGLES96/rep2/node42.html# Cha70>.

qrup kimi qeyd edilir. Bu qrup fellər bütün semantik təsnifatlarda göstəriləni üçün, belə qənaətə gəlməyə əsas vardır ki, bütün tədqiqatçılar həmin qrupu birmənalı qəbul edir. Onun müəyyənləşdirilməsində yalnız cüzi fərqlər müşahidə edilir.

Azərbaycan dilçiliyində hərəkət fellərinə göstərilmiş iki münasibəti ayrıca müqayisə etmək olar. Birinci münasibət hərəkət felləri haqqında 1960-cı ildə deyilmiş fikirdə, ikincisi isə 2007-ci ildə deyilmiş fikirdə əksini tapır. Birinci fikirdə deyilir: “İnsan və ya başqa canlı və cansızların hərəkəti ilə bağlı olan fellər hərəkət felləri adlanır”¹. İkincisinə diqqət yetirək: “Hərəkət felləri insan və ya başqa canlı, cansızların, nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti ilə bağlı olur”². Göründüyü kimi, ikinci tərifdə təkcə “nəqliyyat vasitələri” söz birləşməsi artırılmışdır. Nəzərə alsaq ki, “nəqliyyat vasitələri” də cansız əşyalara daxildir, onda deyə bilərik ki, heç bir şey artırılmamış, heç bir şey də atılmamışdır. Lakin hərəkət fellərinin daxili təsnifi, yəni yarımqrup və məna çalarlarına görə təsnifi məsələlərində xeyli fərqli xüsusiyyətlərə rast gəlirik ki, bunlar da dissertasiyada geniş təhlil olunur.

Dissertasiyanın “*Şaquli hərəkət bildirən fellərin leksik-semantik xüsusiyyətləri*” adlanan II fəslə iki yarımbölmədən ibarətdir. Bu yarımbölmələrdə qarşılaşdırılan dillərdə şaquli hərəkət bildirən fellərin leksik-semantik xüsusiyyətləri təhlil olunur.

Şaquli hərəkət bildirən felləri semantik cəhətdən təhlil etmək üçün bir sıra parametrlər (şaquli hərəkət bildirən fellərin işləndiyi sintaktik model və onun variantları, obyekt mövqeyində işlənmiş ismin kateqoriyalara bölünməsi, subyekt mövqeyində işlənmiş ismin kateqoriyalara bölünməsi, semantikasından asılı olaraq, obyektlərin fiziki yerdəyişmələrinin növləri, obyektlərin fiziki yerdəyişmələrinin çıxış və son təyinatları və s.) nəzərə alınmalıdır. Obyektlərin fiziki yerdəyişmələrinin çıxış və son təyinatlarına gəlinə, burada məntiqi olaraq iki səviyyəni ayırmaq lazımdır:

1. Yer səviyyəsindən, yəni sıfır nöqtəsindən başlayaraq, yuxarıya doğru vəziyyəti bildirmə. Başqa sözlə desək, aşağıdan yuxarıya istiqaməti bildirmə. 2. Məkan daxilində daha yuxarı vəziyyətdən başlayaraq sıfır nöqtəsinə, yəni yerin səthinə doğru hərəkəti bildirmə. Başqa sözlə desək, yuxarıdan aşağıya istiqaməti bildirmə.

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası, I, Bakı: Azərbaycan EA nəşri, 1960, s. 94.

² Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, 2007, s. 194.

İngilis dilində şaquli hərəkət bildirən fellərin semantik təhlili. Şaquli istiqamətdə baş verən hərəkət və ya yerdəyişmələr həm müstəqil şəkildə, yəni yalnız fel kökünün özü ilə, həm də postpozitiv mövqedə işlənən zərf və ya qoşmalarla ifadə olunur.

Aşağıdan yuxarıya hərəkəti bildirən fellər. İngilis dilində *rise, raise, lift, mount, ascend, climb, elevate, heave, hoist, hold up, pick up* və s. fellər üçün ümumi semantik çalar “məkan daxilində aşağıdan yuxarıya fiziki yerdəyişmə” mənasıdır. Başqa sözlə, sadalanan fellərin leksik mənasında məkan daxilində sıfır nöqtəsindən və ya yer səviyyəsindən yuxarıya doğru hərəkətin icra istiqamətini bildirmək vardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu mənanın reallaşmasında təkcə fel yox, eyni zamanda onun əhatəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Rise feli leksik məna etibarilə aşağıdan yuxarıya hərəkəti bildirir. İngilis dilinin izahlı lüğətlərində bu fel üçün qeydə alınmış məna və məna çalarları müxtəlifdir¹. *Rise* felinin aşağıdakı mənalarını göstərmək olar:

1) *qalxmaq, yüksəlmək* - Smoke could be seen rising from the chimney. – Tüstünün bacadan qalxmağı görünürdü. // Görünürdü ki, tüstü bacadan qalxır. Bu mənada *to rise* feli *to ascend* feli ilə sinonim kimi işlənir.

2) *qalxmaq; ayağa durmaq; oyanmaq, çarpayıdan durmaq* - I had risen half-an-hour before her entrance, and had washed my face, and put on my clothes ... (Ch.Bronte).

3) *həcmə çoxalmaq, qalxmaq, güclənmək* - A wind rose. – Külək qalxdı. Külək gücləndi. Fear rose up in their hearts as the enemy came near. – Düşmən yaxınlaşdıqca, ürəklərindəki qorxu güclənirdi.

4) *ürəyi bulanmaq, öyümək*. - My stomach rises. – Ürəyim bulanır.

5) *öhdəsindən gəlmək; səyləri, gücü səfərbər etmək*. - Bu mənada *rise* feli *above* zərfi ilə birləşmə əmələ gətirməklə işlənir.

The company *has risen above* its early problems, and is now doing well. – Şirkət bütün problemlərin öhdəsindən gəldi və indi çiçəklənməkdədir.

6) *baş vermək, baş qaldırmaq* - Then *rose a little feud* between the two. – Onda onlar arasında kiçik bir ixtişaş baş qaldırdı. Bu mənada *happen, occur* felləri *rise* feli ilə sinonim olaraq işlədilir.

¹ Bax: Concise Oxford English Dictionary, 11th Edition Revised © Oxford University Press 2006 // <http://www.penreader.com>; Collins English Dictionary. // ABBYY Lingvo 12 English Trial.; Merriam – Webster’s Collegiate Dictionary, 10-th edition, Merriam-Webster, Incorporated Springfield, Massachusetts, U.S.A., 2000.

7) *işini dayandırmaq, tətilə çıxmaq, bağlanmaq* (qurultay, sessiya və s. haqqında) - Parliament will rise next week. – Parlamentin sessiyası gələn həftə bağlanır // *işini dayandırır*

Göstərilən mənalar içərisində *rise* felinin əsas nominativ mənası olaraq *qalxmaq, yüksəlmək, ayağa durmaq* mənası fərqləndirilə bilər. Bu mənada *rise* feli məntiqi olaraq aşağıdan yuxarıya doğru istiqamətlənmiş hərəkəti ifadə edir, hərəkət sıfır nöqtədən, yer səviyyəsindən şaquli istiqamətdə yuxarıya doğru istiqamətlənir. Bütün digər mənalar göstərilən mənadan törəmə mənələrdir, bu və ya başqa şəkildə onunla əlaqələndirilir.

Rise feli bir çox idiomların, frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində iştirak edir. Onlardan aşağıdakıları göstərmək olar: *rise in rebellion* – üsyan qaldırmaq, *rise in revolt* – qiyam qaldırmaq, *get a rise out of smb.* // *take a rise out of smb.* – (insanı qıcıqlandırmaq və ya lağ etməklə) kimisə əsəbiləşdirmək, özündən çıxarmaq, *give rise to smth.* – doğurmaq, nəticələnmək, nəyəsə səbəb olmaq.

Mount feli çoxmənalı fel olaraq diqqəti cəlb edir. Bu felin lüğətlərdə 12¹, 6 mənə və mənə çaları² olduğu göstərilir. Həmin felin lüğətlərdə verilən mənalarının təhlili maraqlı nəticələrə gəlməyə əsas verir. Leksik mənə etibarilə aşağıdan yuxarıya istiqamətlənmiş hərəkəti bildirir. 1) a) *qalxmaq, yüksəlmək*. Bu mənada *mount* feli daha çox konkret mənalı isimlərlə işlənir. Bu isimlər cümlədə tamamlıq (obyekt) funksiyasında işlənir. *Mount* felinin işləndiyi belə konstruksiyalarda sözlər işlənmir: *to mount a ladder* – nərdivana qalxmaq, *to mount the hill* – təpəyə qalxmaq, *to mount the stairs* – pilləkənə qalxmaq, *to mount the steps* – pilləkənə qalxmaq. 2) a) (*nəyəsə*) *çıxmaq, dirmaşmaq*, *to mount a platform* – platformaya çıxmaq, *to mount the throne* – taxta çıxmaq, b) *oturmaq, minmək*. Bu mənada *mount* feli *velosiped, maşın, at* isimləri ilə işlənir. *Mounting on my bicycle, I rode at full speed down the street.* – Velosipedə oturaraq // minərək tam sürətlə küçə boyu sürdüm. *One of the majors was accustomed to mount his horse from a chair.* – Mayorlardan biri stuldan atılıb ata minmək vərdişinə sahib idi.

Mount feli göstərilən bu iki əsas mənasından başqa bunlarla əlaqəli törəmə mənələrə də malikdir:

¹ Collins English Dictionary. 8th Edition, first published in 2006 © HarperCollins Publishers. 120,000 entries. // ABBYY Lingvo 12 English Trial.

² Concise Oxford English Dictionary, 11th Edition Revised © Oxford University Press 2006 // <http://www.penreader.com>.

3) *yüksəlmək, artmaq, böyümək, çoxalmaq*. Bu mənada *mount* feli mücərrəd mənalı isimlərlə işlənir. Həmin isimlər daha çox subyekt funksiyası daşıyır. Məsələn: *The debts are mounting*. – Borclar yüksəlir // artır. Bu mənada *mount* felinə sinonim olaraq *increase* feli işlənir.

4) a) *quraşdırmaq – to mount a gun – pulemyotu quraşdırmaq*; b) *aktiv fəaliyyətə, hərəkətə sövq etmək, təhrik etmək, vadar etmək, qaldırmaq*

Leksik mənasında aşağıdan yuxarıya istiqamətlənmiş hərəkəti bildirən fellərdən biri *raise* felidir. İngilis dilinin leksikoqrafik mənbələrinə çoxmənalı fel kimi qeydə alınmışdır. Kollinzin ingilis dilinin izahlı lüğətində *raise* feli üçün 34 mənə və mənə çaları qeydə alınmışdır¹. Digər bir nüfuzlu leksikoqrafik mənbədə həmin felin 15 mənası qeydə alınmışdır².

Raise felinin ilkin nominativ mənası göstərilən leksikoqrafik mənbələrdə “*nəyisə (daha) aşağı səviyyədən (daha) yuxarı səviyyəyə qaldırmaq, aparmaq*” (*to lift or move from low(er) to a high(er) level*) kimi qeydə alınır³.

İlkin nominativ mənada *raise* feli *elevate, lift, uplift* felləri ilə sinonim olaraq işlənir. Göstərilən mənə ilə *descend, lower, depress* felləri antonimlik münasibətində olur.

“*Şaquli vəziyyətə gətirmək, yerləşdirmək*” (*to set or place in an upright position*) mənası *raise* feli üçün ikinci mənə olaraq qeydə alınır və birinci ilkin əşyavi–məntiqi mənası ilə bağlı hesab olunur.

Raise feli göstərilən ilkin mənasından əlavə törəmə mənələrə də malikdir.

“*Qaldırmaq, oyatmaq*” mənası ilkin mənə ilə bağlıdır. Bu mənada *raise* feli *awaken, arouse* felləri ilə sinonimlik təşkil edir.

(Nəyinsə kəmiyyətini, dərəcəsini, səviyyəsini) *qaldırmaq, artırmaq, yüksəltmək* mənasında *raise* feli mücərrəd mənalı isimlərlə işlənir: *to raise the rent – icarə haqqını qaldırmaq // yüksəltmək // artırmaq; to raise a*

¹ Collins English Dictionary. 8th Edition, first published in 2006 © HarperCollins Publishers. 120,000 entries. // ABBYY Lingvo 12 English Trial.

² Webster's Third International Dictionary, Unabridged. © 2002. Merriam-Webster, Incorporated. Published under license with Merriam-Webster, Incorporated // <http://www.penreader.com>.

³ Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, Special edition for the USSR, Vol. II, Moscow – Oxford, 1982, p. 188

loan – borcu qaldırmaq; *to raise the value* – dəyərini qaldırmaq // yüksəltmək // artırmaq.

“*Səbəb olmaq, kömək etmək, yardım etmək, şərait yaratmaq*” kimi törəmə mənasında *raise* feli mücərrəd mənalı isimlərlə işlənir: *to raise a commotion* – iğtişaslara səbəb olmaq // şərait yaratmaq. Mücərrəd mənalı isimlərlə işləndikdə *sövq etmək, vadar etmək, həvəsləndirmək, ruhlandırmaq* mənasında işlənir: *to raise the spirits* – ruhlandırmaq

Raise sadalanan mənalardan başqa bir sıra frazeoloji vahidlərin tərkibində də işlənir. Onlara aşağıdakı birləşmələri nümunə göstərmək olar: *to raise Cain* – qalmaq salmaq, dələduzluq etmək; *to raise hell* – səs-küy qaldırmaq, azgınlıq etmək; *to raise the devil* – dava salmaq, azgınlıq etmək; *to raise the mischief* – qarışıqlıq salmaq; *raise from death // raise from the dead // raise to life* – dirilmək, xortdamaq, həyata dönmək

Şaquli hərəkət bildirən fellər üçün ingilis dilində ən çox yayılmış modellərdən biri konkret isimlərin işləndiyi konstruksiyalardır. Bu konstruksiyalar arasında insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən isimlərin işləndiyi birləşmələr böyük yer tutur. Dissertasiyada şaquli hərəkət bildirən fellərin *head, eye, eyebrows, hand, arm* və s. sözlərlə, eləcə də onların əmələ gətirdiyi frazeoloji birləşmələrdə işlənməsi geniş təhlil olunur, faktik dil materialı əsasında illüstrasiya edilir.

Aşağıdan yuxarıya istiqmətlənmiş hərəkətin ifadə olunmasında fel kökündən sonra postpozitiv mövqedə işlənən hissəciklərin də mühüm rolu vardır. Elmi ədəbiyyatda həmin hissəciklər müxtəlif şəkildə adlandırılır. Yəni onlar zərf, qoşma, hissəcik, semantik modifikator adı ilə adlandırılır¹. Sözügedən hissəciklərin, fikrimizcə, semantik modifikator adlandırılması daha düzgün olardı, çünki məhz onların fel kökündən sonra işlədilməsi səbəbindən feldə müəyyən mənalardan üzə çıxması mümkündür. İngilis dilində hərəkət fellərinin müəyyən istiqamət bildirməsi postpozitiv mövqedə işlənən semantik modifikatorların hesabına mümkündür

¹ Bu barədə bax: Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1979; Rəhimov İ., Hidayətəzadə T. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Bakı: Maarif, 1966; Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики.- М.: 1956; Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высш. школа, 1981; Khaimovich V., Rogovskaya G. A Course in English Grammar. – М.: HS, 1967; Логинова И.В. Способы моделирования пространственно-направительной глагольной семантики. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ставрополь, 2006 və s.

olur. Məsələn, ingilis dilində aşağıdan yuxarıya istiqamətlənmiş hərəkəti göstərmək üçün fel kökündən sonra *up* semantik modifikatoru işlədilir. Tədqiqatda *up* semantik modifikatoru ilə işlənərək aşağıdan yuxarıya istiqamətlənmiş hərəkəti bildirən 50-yə yaxın fel lüğətlər əsasında toplanmışdır.

Yuxarıdan aşağıya hərəkəti bildirən fellər. İngilis dilində *to collapse, to descend, decline, to drop, to drip, to dribble, fall, to sink, to tumble* və s. fellər üçün ümumi məna belə bir faktda birləşir ki, onlar məkan daxilində yuxarıdan, müəyyən səviyyədən aşağıya istiqamətlənmiş hərəkəti bildirir.

To collapse feli yuxarıdan aşağıya istiqamətlənmiş hərəkəti bildirən feldir. Topladığımız nümunələr bu felin aşağıdakı mənalarda işləndiyini göstərir.

1) *yıxılmaq, çökmək, dağılmaq.* Bu hərəkət qəfildən, birdən baş verir, başvermə səbəbi müəyyən təzyiq ola bilər, yaxud dayağın, gücün olmaması səbəbindən baş verə bilər. İngilis dilinin leksikoqrafik mənbələrində bu məna “*to fall down suddenly because of pressure or lack of strength or support*”¹ şəklində qeydə alınır. Bu məna *to collapse* felinin ilkin mənası olaraq başqa izahlı lüğətlərdə də qeydə alınır².

Thousands of buildings *collapsed* in the earthquake. The chair *collapsed* under her weight.

2) *gücsüzlükdən, təqətsizlikdən yıxılmaq, bayılmaq* - Then he *collapsed* in a heap, unconscious (J.London). They rushed together and *collapsed* upon one another, or fell apart like a thousand waterfalls all at once (J.London).

To descend feli məkan daxilində yuxarıdan aşağıya istiqamətlənən hərəkəti, yerdəyişməni bildirir. Bu felin aşağıdakı mənalarda işləndiyi leksikoqrafik mənbələr və topladığımız nümunələr əsasında aşkar görünür: 1) *enmək, (aşağı) düşmək.* Bu mənada *to descend* feli *to go down* feli ilə sinonim, *to rise* və *to ascend* felləri ilə antonym münasibətdə olur. 2) *düşmək, çökmək (qaranlıq, gecə).* The shades of evening began to

¹ Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Cambridge University Press, 2003. Version 1.0. <http://www.textware.dk>.

² Collins English Dictionary. 8th Edition, first published in 2006 © HarperCollins Publishers. 120,000 entries. // ABBYY Lingvo 12 English Trial; Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, Special edition for the USSR, Vol. I, Moscow – Oxford, 1982, p. 161.

descend. – Qaranlıq düşürdü. Bu mənada işlənən *to descend* feli *to fall* feli ilə sinonim münasibətdə olur.

Leksik mənasında yuxarıdan aşağıya yerdəyişməni, hərəkəti bildirən fellərdən biri *to drop* felidir. 1) a) *dammaq*; *damcı–damcı axmaq*; Bu mənada *to drop* feli *to drip*, *to dribble*, *to trickle* felləri ilə sinonimlik təşkil edir. 2) a) (*yerə*) *salmaq*, *əldən salmaq*, (*yerə*) *düşürmək*. You've dropped your comb. – Siz darağı yerə düşürdünüz. b) *atmaq*; (*aşağı*) *atmaq*, (*aşağı*) *tullamaq*. *to drop the anchor* – lövbər atmaq; *to drop a letter into the postbox* – məktubu poçt qutusuna salmaq; *to drop one's ballot in the box* – bülleteni seçki qutusuna salmaq (atmaq) və s. 3) a) *vurmaq*, *vurub yerə sərmək*. Bu mənada *to drop* feli *fall*, *floor*, *deck*, *knock down* felləri ilə sinonimlik münasibətində çıxış edir. b) *düşmək*, *aşağı düşmək*. *to drop down on one's knees* – dizi üstə düşmək. 4) *əldən düşmək*. Everyone worked till they dropped. – Hər kəs əldən düşənə qədər işlədi. 7) a) *aşağı düşmək*, *azalmaq* (qiymət bərsində). *to drop in price* – ucuzlaşmaq. Bu mənada *to drop* feli *fall*, *lower*, *lessen*, *dwindle*, *decline*, *diminish*, *slacken*, *slide*, *sink* felləri ilə sinonimlik münasibətində çıxış edir. b) *azaltmaq*, *aşağı salmaq*. *to drop speed* – sürəti azaltmaq. *to drop the rate of production* – istehsal səviyyəsini aşağı salmaq. 11) *aradan qaldırmaq*, *götürmək*. *to drop sanctions* – sanksiyanı aradan qaldırmaq. *to drop charges* – ittihamı götürmək

To drop felinə xeyli frazeoloji birləşmələrin tərkibində rast gəlmək olar. Aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *at the drop of a hat* – dərhal, həmin dəqiqə, istənilən səbəbdən; *drop by drop* – damcı–damcı, tədricən. *drop from the clouds* = *drop from the skies* – qəfildən peyda olmaq və s.

Yuxarıdan aşağıya istiqaməti bildirən fellərdən biri *to fall* felidir. Kollinzi izahlı lüğətində 51 mənə və mənə çalarına malik olması qeyd olunur ki, bunların 32–si feli, qalanları isə ismi mənə və mənə çalarlarıdır. Digər leksikoqrafik mənbələrdə bu felin 14, 12 mənası qeyd olunur.

Night (*gecə*), *twilight* (*toran*), *silence* (*sakitlik*, *sükut*) və bu tipli isimlərlə işləndiyi cümlələrdə *to fall* feli Azərbaycan dilinə *düşmək*, *çökmək* felləri ilə tərcümə oluna bilir. Məsələn: *Silence fell upon them* (S.Maugham). *The night fell suddenly*. (S.Maugham).

To fall feli bu ilkin nominative mənasından əlavə törəmə mənə və mənə çalarları vardır ki, bunlar da ilkin mənə ilə bağlıdır. Toplanan nümunələr aşağıdakı törəmə mənaları qeyd etməyə imkan verir: a) *kəmiyyətə*, *keyfiyyətə azalmaq* (to become less or lower in number, quality, etc). *Prices fell in the summer*. There were signs of clearing in the

west, and the waves began to fall. b) *mənəvi cəhətdən düşmək*, *social statusu aşağı düşmək*. By going to the club Patrick fell among a bad group of people and started stealing people's money.

To fall feli ingilis dilində bir sıra frazeoloji vahidlərin yaranmasında da iştirak edir: *fall flat* – uğursuzluğa düşər olmaq, *fall from grace* – doğru yoldan sapmaq; *fall into a snare* – pusquya // tələyə düşmək; *fall into the background* – arxa plana düşmək və s.

İngilis dilində yuxarıdan aşağıya istiqamətlənmiş hərəkətlərin ifadəsində əsas semantik modifikator *down* hissəciyidir. Dissertasiyada bu hissəciyin köməyi ilə əmələ gələn 50-yə yaxın fel araşdırılır.

Azərbaycan dilində şaquli hərəkət bildirən fellər müəyyən “səviyyə”dən aşağıya və yaxud yuxarıya yönəlmiş, müəyyən “səviyyə”dən aşağıda və yaxud yuxarıda baş verən hərəkətləri ifadə edir. Şaquli hərəkət bildirən fellərin semantikasının özünəməxsusluğu bir neçə şəkildə öz təzahürünü tapır. Birincisi, şaquli hərəkət bildirən fellərin semantikasında vektor münasibəti öz əksini tapır. Belə bir leksik mənə çox vaxt dilin lüğət tərkibində müvafiq sözə müqabil ola biləcək sözlər tələb edir. Bunlar bir-birinin əksinə yönəlmiş münasibətlər bildirib, nitqdə semantik əkslik münasibətində işləyir. İkincisi, şaquli hərəkət bildirən fellərin semantikasi cümlədə istiqamət və yaxud məkan münasibəti bildirən sözlərlə əlaqəli şəkildə işlənməkdə də öz təzahürünü tapır. Bu qəbildən olan sözlər aşağı və ya yuxarı istiqamət bildirən yer zərflərləri rolunda çıxış edirlər. Üçüncüsü, şaquli hərəkət bildirən fellər müəyyən qapalı məkan mənəsi bildirən isimlərlə işləyir. Özü də isimlərin sintaktik mövqeyi məkani hallar ilə qeyd olunur. Azərbaycan dilində bunlara ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq halları aiddir.

Aşağıdan yuxarıya hərəkəti bildirən fellər. Azərbaycan dilində leksik mənəsində aşağıdan yuxarıya yönəlmiş hərəkəti bildirən fellərdən biri *qalxmaq* felidir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *qalxmaq* felinin 8 mənəsi və 4 mənə çaları qeydə alınmışdır¹. İzahlı lüğətə və topladığımız nümunələrə əsasən *qalxmaq* felinin aşağıdakı mənələrini qeyd edə bilərik:

1. *ayağa durmaq, dik vəziyyət almaq*. 2. məc. *sağalmaq*. 3. *bir şeyin üstünə, təpəsinə, başına çıxmaq; yuxarı qalxmaq, dirmaşmaq*. 4. *Qabarmaq, şişib böyümək*. 5. məc. *hərəkətə gəlmək, hərəkətə başlamaq, ayağa qalxmaq, qalxışmaq, qiyam etmək*. 6. *Səviyyəsi artmaq, daha da*

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (Nəsrə hazırlayanı, təkmilləşdirəni və redaktoru A.A.Axundov). III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 22-23.

yüksəlmək. 7. məc. *vəzifəsi, rütbəsi, mövqeyi, nüfuzu yüksəlmək, tərəqqi etmək, irəliləmək*. 8. *birdən başlamaq, qopmaq, ucalmaq, artmaq* və s. mənasında köməkçi fel kimi bir sıra isimlərin qabağına gətirilir.

İzahlı lüğətdə *qalxmaq* felinə verilən izahatla bağlı olaraq bəzi qeydlər etmək mümkündür.

Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, *qalxmaq* feli lüğətdə verilən ikinci mənada, yəni “sağalmaq” mənasında işləndiyi bütün məqamlarda *xəstə* ismi ilə birlikdə işlənir. *Qalxmaq* felinin *sağalmaq* feli ilə semantik bağlılığı belə bir faktla izah oluna bilər ki, xəstə olan şəxs yataqda və hərəkətsiz olur. Yataqda olmaq isə şaquli deyil, üfüqi vəziyyətlə əlaqədardır. Şaquli vəziyyət almaq üçün xəstə ayağa qalxmalıdır. Ayağa qalxmaq, hərəkət etmək fiziki cəhətdən insanın sağlamlığını göstərir. Məsələn ondadır ki, *qalxmaq* felinin *sağalmaq* mənasında işlənməsi geniş yayılmamışdır. Bizim qeydimiz bu mənənin lüğət məqaləsində 2-ci yerdə verilməsinə aiddir. Adətən lüğətlərdə mənalar işləklilik dərəcəsiindən asılı olaraq yerləşdirilir. Lüğətlərdə mənaların ilkin (nominativ) işlək mənadan başlayaraq törəmə qeyri-ışlək mənalara doğru yerləşdirilməsi əsas götürülməlidir. İzahlı lüğətdə “sağalmaq” mənasının məcazi mənə olduğu göstərilir. Topladığımız nümunələr əsasında deyə bilərik ki, bu mənə geniş yayılmamışdır. Ona görə də həmin mənənin 2-ci yerdə verilməsini düzgün saymaq olmaz. Fikrimizcə, 3-cü mənə, yəni “*bir şeyin üstünə, təpəsinə, başına çıxmaq; yuxarı qalxmaq, dırmaşmaq*” 2-ci yerdə yerləşdirilməlidir.

İzahlı lüğətdə *qalxmaq* felinin 3-cü mənəsi daxilində əlavə olaraq iki mənə çaları da göstərilməmişdir. “*Yüksəlmək*. Göyə qalxan və yerin təkinə enən dalğalarda nə sığınacaq yer, nə əl çatacaq çöp vardı (M.İbrahimov). Gün iki cida boyu qalxmışdı (Mir Cəlal). *Daha yüksək bir vəziyyət almaq*. Pərdə qalxdı. Qaşları qalxdı.”¹.

Fikrimizcə, mənə çaları kimi təqdim olunmuş *yüksəlmək* ayrıca mənə şəklində verilə bilər. Toplanmış nümunələr bunu deməyə əsas verir.

Gün xeyli *qalxmışdı* (İ.Şıxlı). Görmürsən gün hara qalxıb? Biz Kürü keçənəcən, gün günortadan əyləcək (İ.Şıxlı). Gün xeyli *qalxandan* sonra cənazəni yerdən qaldırdılar. Ətrafdakılar özünə gələndə qədər yanan evlərin çatırtısı və üstü qarışıq alovları göyə *qalxdı*. Görünüb itirdi, çünki

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (Nəşrə hazırlayanı, təkmilləşdirəni və redaktoru A.A.Axundov). III cild, Bakı: Şərqlər, 2006, s. 23.

dərənin lap dibindən bura - şose yolu salınmış dikdirə tərəf didim-didim dümağ duman *qalxırdı* (S.Səxavət).

“*Daha yüksək bir vəziyyət almaq.*” mənə çaları isə “*bir şeyin üstünə, təpəsinə, başına çıxmaq; yuxarı qalxmaq...*” mənasında ehtiva olduğu üçün verilməyə bilər.

Topladığımız nümunələr əsasında *qalxmaq* felinin lüğətdə qeydə alınmayan bir mənada işləndiyini görürük. Həmin mənəni “*dirilmək, həyata qayıt*” şəklində izah etmək olar. Məsələn:

Bu oğlanlar *qəbirlərdən qalxacaq* (S.Əhmədli). Sadıq atasının meyitini qucaqlayıb hönkürəndə ona elə gəldi ki, bu saat atası *qalxacaq*, onu qucağına alıb havaya qaldıracaq. Sadıq beləcə çox gözlədi, atası qalxmadı (S.Səxavət). Bəşər yaranandan indiyədək yer üzündə nə qədər insan olub ölübsə, hamısı *qalxacaq*. (S.Əhmədli).

Birinci misalda *qalxmaq* feli *qəbirdən qalxmaq* birləşməsinin tərkibində işlənirsə, digər misallarda müstəqil şəkildə işlənir.

Azərbaycan dilində aşağıdan yuxarıya istiqamətlənmiş hərəkəti bildiren fellərdən biri *qaldırmaq* felidir. Təsirli, çoxmənalı feldir. Aşağıdakı mənaları qeyd edilə bilər.

1. *Nəyinsə yuxarı qalxmasına səbəb olmaq, əylərək yerdən götürmək, qalxızmaq; aşağıdan - yuxarıya çıxarmaq, yuxarıya aparmaq*”.
2. *bir şeyə daha yuxarı, daha yüksək vəziyyət və ya səviyyə vermək.*
3. *yüksəltmək, ucaltmaq.*
4. *hörmətə mindirmək, hörmətli etmək.*
5. *(kiminsə) üstünə qaldırmaq, təhrik etmək, sövq etmək.*

Qaldırmaq feli müxtəlif isimlərlə işlənir. Bu isimlər arasında “bədən üzvlərinin adlarını bildiren isimlər” qrupu xüsusi yer tutur. Bu qrupa *baş, göz, əl, qol, ayaq, barmaq* və s. isimlər aiddir. *Qaldırmaq* feli bu qrup isimlərlə geniş şəkildə işlənməklə müxtəlif mənə xüsusiyyətləri daşıyır. Bədən üzvlərinin adlarını bildiren bir çox isimlərin *qaldırmaq* feli ilə əmələ gətirdikləri birləşmələr həqiqi və məcazi mənada işlənir.

Müəyyənlik bildiren təsirlik hallı birləşmələrdəki isimlərlə *qaldırmaq* feli həqiqi (nominativ) mənada işlənirlər.

Başı(nı) qaldırmaq, əli(ni) qaldırmaq, qolu(nu) qaldırmaq, barmağı(nı) qaldırmaq, ayağı(nı) qaldırmaq.

Feyzulla yorğun bir hərəkətlə *başını qaldırdı* (Anar). Gülümsəməyə çalışdı, *başını qaldırdı*, anasının gözləri içinə baxa-baxa zorla gülümsədi (Ə.Cəfərzadə). Yavaş-yavaş *əlini qaldırdı*, kəndirdən tutub çəkdi (İ.Hüseynov). Aleksey Osipoviç Əşrəfin *qolunu* ehmalca *qaldırıb* yorğanın altına qoydu (İ.Şıxlı). ... başa düşən də əl çaldı, başa düşməyən

də - mən də onlara qoşuldum və sağ əlimin baş *barmağını* yuxarı *qaldırdım* (S.Səxavət). ... çəhrayı paltosunun cibindən yastı bir şey çıxarıb, ayağının altına atdı və bir *ayağını qaldırıb* o biri ayağı ilə həmin yastı şeyi itəliyə-itəliyə xətlərin üstündən cırcırma kimi hoppanmağa başladı (Elçin).

Qaldırmaq felinin bədən üzvlərinin adlarını bildirən isimlərlə müəyyənlik bildirən təsirlik hallı birləşmələrlə ən az işləndiyi *barmaq* və *ayaq* sözləridir. Topladığımız nümunələr bunu təsdiq edir. *Ayaq* ismi *qaldırmaq* feli ilə yönlük halda işlənir: *ayağa qaldırmaq*. Bu birləşmə həm həqiqi mənada, həm də məcazi mənada işlənir. Həqiqi mənada *ayağa qaldırmaq* birləşməsi “kimisə, nəyisə şaquli, dik vəziyyətə gətirmək” anlamına gəlir. Məsələn:

İkinci gün İzrail Solomonoviçin dərsi var idi və sinfə girən kimi onu *ayağa qaldırdı*, qalın şüşəli çeşməyinin altından acıqla onu süzüb soruşdu ki, srağagün harada idin? (Elçin). Onların yan-yörəsinə dolandı, yatıb gövşəyənlərini ayağa qaldırdı (İ.Şıxlı).

Ayağa qaldırmaq birləşməsi həqiqi mənadan əlavə məcazi mənada da işlənir. İzahlı lüğətdə bu birləşmə aşağıdakı kimi izah olunur:

“Ayağa qaldırmaq *məc.* – 1) hərəkətə gətirmək, həyəcana gətirmək. *Xalqı da ayağa qaldıran (inqilab) ətrafına toplayan bugünkü qurbanlar olacaqdır* M.S.Ordubadı...; 2) sağaltmaq. İstisu vannaları bir həftədən sonra xəstəni ayağa qaldırdı; 3) bəsləyib-böyütmək, tərbiyələndirmək, yetişdirmək, araya çıxartmaq, müstəqil hala gətirmək” [8, 172].

Adlıq hallı birləşmələrdəki bədən üzvlərinin adlarını bildirən isimlərlə işləndikdə *qaldırmaq* feli məcazi mənə kəsb edir: *baş qaldırmaq, əl qaldırmaq, qol qaldırmaq*.

Baş qaldırmaq ifadəsi aşağıdakı mənələrdə işlənir: 1) *üsyən etmək, qiyam etmək, tabe olmamaq, itaətsizlik göstərmək qalxışmaq* 2) *bitmək, cücərmək, başları görünmək*. 3) *oyanmaq, özünü hiss etdirmək*. 4) *ucalmaq, yüksəlmək*. 5) *peyda olmaq, tapılmaq*.

Baş qaldırmaq birləşməsinin 4-cü və 5-ci mənaları Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində qeydə alınmayıb.

Əl qaldırmaq ifadəsi aşağıdakı mənələrdə işlənir: 1) a) *kimisə vurmağa təşəbbüs etmək*. b) *öldürmək, vurmaq*. 2) *Əlini qaldırmaqla lehinə və ya əleyhinə səs vermək*. 3) *Saxlatmaq* (maşını, avtobusu və s.)

Əl qaldırmaq ifadəsinin 1(a) mənə çaları və 3-cü mənəsi izahlı lüğətdə qeydə alınmayıb.

Qol qaldırmaq ifadəsi *oynamaq* mənasında işlənir. Bu ifadə izahlı lüğətdə qeydə alınmamışdır.

Dissertasiyada leksik mənasında aşağıdan yuxarıya yönəlmiş hərəkəti bildirən *çıxmaq, çıxar(t)maq, dirmanmaq // dirmaşmaq, durmaq, durğuzmaq, minmək, mindirmək, uçmaq, götürmək, atlanmaq* və başqa fellər və onların əmələ gətirdikləri birləşmələr geniş təhlil olunur.

Yuxarıdan aşağıya hərəkəti bildirən fellər. Azərbaycan dilində leksik mənasında yuxarıdan aşağıya yönəlmiş hərəkəti bildirən *batmaq, oturmaq, enmək, endirmək, salmaq, sallamaq, sallanmaq, qoymaq, soxmaq, soxulmaq, düşmək, düşürmək, dammaq, damızdırmaq, yağmaq, tökmək, tökülmək, sərmək, yatmaq, keçmək, yixmaq, yixılmaq, uçmaq, atmaq, atılmaq* və s. fellər, eləcə də onların işləndiyi birləşmələr təhlil olunur, semantik əkslik münasibətində olan vəziyyətlər araşdırılır, həmin fellərin və onların birləşmələrinin izahlı lüğətdə qeydə alınmayan məna və məna çalarlarına diqqət yetirilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində şaquli hərəkət bildirən fellərin semantik strukturunun təhlili ilə əlaqəli olaraq aparılmış tədqiqat aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə əsas verir.

1. Hərəkət və məkanda yerdəyişmə özünü bütün dillərdə, o cümlədən Azərbaycan və ingilis dillərində xüsusi funksional-semantik sfera olaraq təqdim edir. Hərəkət bildirən fellər içərisində yerdəyişmə bildirənlər, bunların da içərisində şaquli hərəkət bildirənlər mühüm yer tutur. Şaquli hərəkət bildirən fellər müəyyən “səviyyə”dən aşağıya və yaxud yuxarıya yönəlmiş, müəyyən “səviyyə”dən aşağıda və yaxud yuxarıda baş verən hərəkətləri ifadə edir.

2. Şaquli hərəkət bildirən fellərin semantikasının özünəməxsusluğu bir neçə şəkildə öz təzahürünü tapır. Şaquli hərəkət bildirən fellərin semantikasında vektor münasibəti öz əksini tapır. Belə bir leksik məna çox vaxt dilin lüğət tərkibində müvafiq sözə müqabil ola biləcək sözlər tələb edir. Bunlar bir-birinin əksinə yönəlmiş münasibətləri bildirərək, nitqdə semantik əkslik münasibətində işlənir.

3. Şaquli hərəkət bildirən fellərin semantikasi cümlədə istiqamət və ya məkan münasibəti bildirən sözlərlə əlaqəli şəkildə işlənməkdə də öz təzahürünü tapır. Bu qəbildən olan sözlər aşağı və ya yuxarı istiqamət bildirən semantik modifikator və ya zərflər rolunda çıxış edirlər. Şaquli hərəkət bildirən fellər müəyyən qapalı məkan mənası bildirən isimlərlə işlənir. Özü də isimlərin sintaktik mövqeyi məkani hallar ilə qeyd olunur. Azərbaycan dilində bunlara ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq halları aiddir.

4. Şaquli hərəkət fellərinin semantik strukturu həm həqiqi, həm də məcazi mənələrdən təşkil olunmuşdur. İngilis dilində *rise, raise, lift, mount, ascend, climb, elevate, heave, hoist* və Azərbaycan dilində *qalxmaq, qaldırmaq, qalxızmaq, çıxmaq, minmək, dırmanmaq, dırmaşmaq, durmaq* kimi fellər üçün ümumi mənə “məkan daxilində aşağıdan yuxarıya yerdəyişmə” mənasıdır. Eləcə də ingilis dilində *to collapse, to descend, decline, to drop, to drip, to dribble, fall, to sink, to tumble* və Azərbaycan dilində *batmaq, batırmaq, dammaq, düşmək, düşürmək, enmək, endirmək, yatmaq, tökmək, tökülmək, çökmək, çökdürmək, salmaq, sallamaq* kimi fellər üçün ümumi mənə “məkan daxilində yuxarıdan aşağıya yerdəyişmə” mənasıdır. Bu mənələr dil daşıyıcılarının şüurunda ilk olaraq söz formalarının adlandırılmasından meydana gəlir.

5. Şaquli hərəkət fellərin əsas mənələrindən semantik cəhətdən törəmə olan bir sıra mənələr vardır ki, onlar birbaşa və dolayısı ilə əsas mənələrlə bağlı olur. Məsələn, ingilis dilindəki *rise, raise, lift, mount, ascend, climb, elevate* və Azərbaycan dilindəki *qalxmaq, qaldırmaq, qalxızmaq* fellərinin “yüksək, hündür vəziyyətə gətirmək”, “statusca və ya xidməti, sosial vəziyyətini qaldırmaq, yüksəltmək” kimi məcazi mənələri “daha yüksək vəziyyətdə olmaq” semasının yenidən dərk olunması əsasında “məkan daxilində yuxarı istiqamətə fiziki yerdəyişmə” kimi əsas mənə ilə bağlıdır. Yenidən dərk olunma belə bir təsəvvürə əsaslanır ki daha yüksək səviyyə daha müsbət keyfiyyətə uyğun gəlir. Yaxud ingilis dilindəki *to collapse, to descend, decline, to drop, fall, to sink* və Azərbaycan dilindəki *düşmək, enmək, endirmək* fellərinin “pisləşmək, ruhən düşmək”, “azalmaq, ucuzlaşmaq, qiymətdən düşmək” kimi məcazi mənələri “daha aşağı vəziyyətdə, səviyyədə olmaq” semasının yenidən dərk olunması əsasında yenə “məkan daxilində aşağı istiqamətə fiziki yerdəyişmə” kimi əsas mənə ilə bağlıdır. Yenidən dərk olunma belə bir təsəvvürə əsaslanır ki daha aşağı səviyyə daha mənfi keyfiyyətə uyğun gəlir.

İngilis dilindəki *to rise, to raise* və Azərbaycan dilindəki *qalxmaq, qaldırmaq* fellərinin “aktiv vəziyyətə gətirmək” mənası dolayısı ilə “oyatmaq” mənası ilə əlaqəlidir və canlı varlığın aktiv fəaliyyəti vaxtında ona xas olan “şaquli vəziyyətə gətirmək” seması vasitəsilə əsas mənə əlaqələndirilir. Ayrı-ayrı müstəqil mənələr arasında semantik elementlər vasitəsilə müəyyən daxili əlaqələrin mövcudluğu qarşılaşdırılan dillərdə çoxmənalı şaquli hərəkət bildirən fellərin semantik vəhdətini, bütövlüyünü təmin edir.

6. Qarşılaşdırılan dillərdə şaquli hərəkət bildirən fellərin “məkan

daxilində aşağıdan yuxarıya yerdəyişmə” və “məkan daxilində yuxarıdan aşağıya yerdəyişmə” kimi invariant struktur mənasında hərəkət, istiqamət, yerdəyişmə sahəsi, məqsədyönlülük, kauzativlik, hərəkətin keyfiyyət xarakteristikası kimi ümumi kateqorial sememlər vardır. Bu sememlərin hər biri müəyyən diferensial sememlərlə xarakterizə olunurlar.

7. Qarşılaşdırılan dillərdə şaquli hərəkət bildirən fellərin digər nitq hissələri, xüsusilə isimlərlə sintaktik əlaqələr vasitəsilə müxtəlif sintaktik konstruksiyalar yaranır. Azərbaycan dilində şaquli hərəkət bildirən fellər ismin məkani (yönlük, yerlik, çıxışlıq) və qrammatik (təsirlik) hallarında işlənən sözlərlə əlaqəyə girir. Bu zaman sintaktik konstruksiyalarda ismin hallarının morfoloji əlamətləri işlənir. İngilis dilində şaquli hərəkət bildirən fellərin əmələ gətirdikləri sintaktik konstruksiyalarda sözlünülər və semantik modifikatorlar fəal işlənir.

Dissertasiyanın məzmunu iddiaçının çap etdirdiyi aşağıdakı məqalə və tezislərdə əksini tapmışdır:

1. İngilis dilində fellərin semantik təsnifatı məsələləri. // Filologiya məsələləri, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2009, № 5, s. 151-158

2. Aşağıdan yuxarıya hərəkət bildirən fellər. // Filologiya məsələləri, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2010, № 8, s. 58-74

3. Yuxarıdan aşağıya hərəkət bildirən fellər. // Filologiya məsələləri, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2010, № 10, s. 171-180

4. Azərbaycan dilində " aşağıdan yuxarıya istiqamət bildirən" bəzi şaquli hərəkət bildirən fellər haqqında. // Tədqiqlər, Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Elm, 2003, № 10, s. 151-159.

5. Türkologiyada fellərin semantik təsnifatı barədə. // Tədqiqlər, Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Elm, 2009, № 1, s. 115-124.

6. Eylem kategorisine işlevsel yaklasim. // Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi. Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi. Say 3. 2009 yıl. s.26-29.

7. Семантическая классификация глаголов в тюркологии. Казахстанский Национальный Университет имени Аль-Фараби. Международная научно теоретическая конференция. Almata, 2012, стр. 120-124.

8. Семантическая классификация глагольных вопросов в германоведение // Волгоградский Государственный Университет. Г Волгоград. Россия. 2011, стр 78-87.

Семантический анализ глаголов вертикального движения

Резюме

Диссертация посвящается семантическую анализу глаголов вертикального движения на материале английского и азербайджанского языков. Движение как один из важнейших концептов, создающих понятийную картину мира, привлекает внимание лингвистов на протяжении долгого времени. Глаголам движения посвящено большое количество работ отечественных и зарубежных лингвистов и они описываются в том или ином ракурсе .

Исследование состоит из введения, двух глав, заключения, списка использованной литературы и приложения.

Во «Введении» обосновывается выбор темы и ее актуальность, определяются цели и задачи исследования, формулируется ее новизна, теоретическая и практическая значимость.

Первая глава названная «Общая характеристика глаголов вертикального движения» состоит из трех параграфов. Как известно, вопрос о семантическом классификации глаголов движения в лингвистике имеет большое значение. Поэтому, в первом главе рассматриваются вопросы классификации глаголов движения так в общем языкознания и англистике, как в тюркологии и азербайджанской лингвистике.

Во второй главе под названием «Лексико-семантические особенности глаголов вертикального движения» исследуются лексико-семантические особенности глаголов *rise, raise, lift, mount, ascend, climb, elevate, heave, hoist, hold up, pick up, to collapse, to descend, decline, to drop, to drip, to dribble, fall, to sink, to tumble* и др. в английском языке, глаголов *qalxmaq, qaldırmaq, çixmaq, çixar(t)maq, dirmanmaq // dirmaşmaq, durmaq, durğuzmaq, minmək, mindirmək, uçmaq, götürmək,atlanmaq, batmaq, oturmaq, enmək, endirmək, salmaq, sallamaq, sallanmaq, qoymaq, soxmaq, soxulmaq, düşmək, düşürmək, dammaq, damizdirmaq, yağmaq, tökmək, tökülmək, sərmək, yatmaq, keçmək, yixmaq, yixilmaq, uçmaq, atmaq, atilmaq* и др. в азербайджанском языке, прослеживается сочетаемость глаголов анализируемого ряда, обусловленная их семантикой, а также вхождение этих же лексических единиц в различные семантические парадигмы.

В «Заключении» суммируются основные результаты исследования. В конце работы дается «Список использованной литературы» и «Приложение».

Semantic analysis of the verbs of vertical motion
Summary

The dissertation is dedicated to the semantic analysis of the verbs of vertical motion on the material of the English and Azerbaijani languages. As one of the most important concepts, creating a conceptual view of the world, motion has attracted the linguists' attention for a long time. A large number of studies of domestic and foreign linguists have been dedicated to the verbs of motion, and they have been described from different viewpoints.

The study consists of an introduction, two chapters, a conclusion, a bibliography, and an appendix.

The Introduction substantiates the choice of the theme and its topicality, defines the aims and tasks of the research, and formulates its novelty, theoretical and practical significance.

The First Chapter entitled "General characteristics of the verbs of vertical motion" consists of three paragraphs. As is known, the problem of the semantic classification of verbs of motion in linguistics is of great importance. Therefore, the first chapter deals with the classification of the verbs of motion both in general linguistics and English Study, as well as in Azerbaijan and Turkic linguistics.

The Second Chapter entitled "The lexico-semantic features of the verbs of vertical motion" deals with the lexico-semantic features of verbs *rise, raise, lift, mount, ascend, climb, elevate, heave, hoist, hold up, pick up, to collapse, to descend, decline, to drop, to drip, to dribble, fall, to sink, to tumble* and others in English, of verbs *qalxmaq, qaldırmaq, çıxmaq, çıxar (t) maq, dirmanmaq / / dirmaşmaq, durmaq, durğuzmaq, minmək, mindirmək, uçmaq, götürmək, atlanmaq, batmaq, oturmaq, enmək, endirmək, salmaq, sallamaq, sallanmaq, qoymaq, soxmaq, soxulmaq, düşmək, düşürmək, dammaq, damızdırmaq, yağmaq, tökmək, tökülmək, sərmək, yatmaq, keçmək, yixmaq, yixılmaq, uçmaq, atmaq, atılmaq* and others in Azerbaijani, traces the combinatory power of verbs of analyzed series, due to their semantics, as well as the occurrence of the same lexical items in various semantic paradigms.

The Conclusion summarizes the main results of the study.

The dissertation reaches its end with the list of the used literature and Appendix.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ВУСАЛЯ ЮСИФ кызы МАМЕДОВА

**СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛОВ
ВЕРТИКАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ**
(на материале английского и азербайджанского языков)

Специальность: 5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2013